

Edycja źródeł do historii regionu Veneto

Fonti per la storia della Terraferma Veneta, red. Giorgio C r a c c o, Giunta Regionale del Veneto Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla Terraferma Veneta, Padova 1988.

Fonti per la storia della Terraferma Veneta to nowa seria wydawnicza, poświęcona publikacji różnorodnych źródeł do dziejów regionu Veneto z okresu pełnego i późnego średniowiecza (XII–XV w.). Została ona stworzona z myślą o uzupełnieniu dotkliwych braków w edytorstwie źródeł dotyczących historii obszarów weneckiego władztwa terytorialnego na terenie północnych Włoch (tzw. Terraferma). Zaniedbania te są bezpośrednią konsekwencją dominującej wśród historyków tego regionu tendencji do postrzegania Veneto jako obszaru peryferyjnego w stosunku do Wenecji i rozpatrywania jego dziejów jedynie w odniesieniu do wielkiej historii Republiki. Ten specyficzny „wenejocentryzm” powodował często niedocenianie problematyki samodzielnego rozwoju historycznego takich ośrodków, jak Werona, Padwa czy Treviso. Zamiarem wydawców *Fonti* jest zatem nie tyle systematyczna edycja kompletnych zespołów źródeł, co selektywne zaprezentowanie bogactwa i różnorodności materiałów zachowanych w archiwach Terraferma, mające przyczynić się do pobudzenia zainteresowania historią regionu

Założenia serii wymagają kilku słów komentarza. Wydawcy kierowali się w doborze źródeł przede wszystkim chęcią ukazania specyfiki przemian społecznych i ekonomicznych zachodzących w regionie Veneto. Dlatego też w wydawnictwie dominują źródła dokumentacyjne o ściśle lokalnym znaczeniu: akta gospodarcze miejscowych instytucji kościelnych, spisy majątkowe, akta procesowe, formularze. Dostarczają one cennego materiału do badań w zakresie prozopografii i demografii historycznej, statystyki, geografii historycznej czy historii agrarnej. Jednocześnie jednak taki wybór publikowanych źródeł powoduje nieuchronnie zawężenie kręgu odbiorców zainteresowanych wykorzystaniem ich we własnych pracach. Także włączone do serii źródła historiograficzne (m.in. kronika miejska, utwory hagiograficzne) mają ściśle lokalny charakter.

Fonti, jak była już wyżej mowa, z założenia nie stanowią jednolitej serii ani pod względem charakteru publikowanych źródeł, ani ich proveniencji. Ich wspólną cechą jest jedynie pochodzenie z archiwów znajdujących się na terenie dzisiejszego regionu Veneto. W rezultacie poszczególne tomy stanowią samodzielne całości, a brak jasno określonych kryteriów selekcji źródeł wywołuje niekiedy wrażenie przypadkowości ich doboru.

Kolejne tomy wydawnictwa są rezultatem pracy różnych badaczy. Część z nich była przygotowywana poza serią, w ramach odrębnych studiów, co powoduje występowanie różnic w sposobie opracowania edytorskiego. Redaktorzy zadbałi jednak o utrzymanie wysokiego poziomu, wszystkie publikacje zaopatrzone zostały w obszernie wstępy historyczne i w razie potrzeby źródłoznawcze oraz rozbudowany aparat krytyczny.

Dla polskiego badacza źródła publikowane w ramach *Fonti*, mimo lokalnego charakteru i nie zawsze pierwszorzędnej wartości, mogą stanowić interesujący przegląd gatunków typowych dla pełnego i późnego średniowiecza włoskiego oraz dostarczyć materiału porównawczego do studiów źródłoznawczych.

T. 1: *Il Catastico di S. Giustina di Monselice detto di Ezzelino*, a cura di Luigi Caberlin, introduzione di Gérard R i p p e, presentazione della collana, Giorgio C r a c c o, Padova 1988, ss. 4 + LVI + 401

Il Catastico di S. Giustina, spisany w połowie XIII w. w celu określenia stałych wpływów z dziesięciny przypadających kapitule przy kościele pod wezwaniem św. Justyny w Monselice, należy do grupy tzw. *libri fondiarii* powstających masowo w środowisku kościelnym w okresie wielkich przemian ekonomicznych XIII w. Od typowych rejestrów poboru dziesięcin i inwentarzy opisujących stan majątków instytucji kościelnych różni go przejęcie elementów typowych dla miejskich spisów dóbr obłożonych podatkiem bezpośrednim. *Il Catastico* należy do najstarszych przykładów recepcji przez Kościół nowych form dokumentacji gospodarczej wypracowanych w kancelariach miejskich. Jego redaktorzy zastosowali zapożyczony z katastrów miejskich schemat opisu obciążonych świadczeniami dóbr, w którym podawano kolejno informacje na temat właściciela i użytkownika gruntów, wielkości majątków, ich granic oraz struktury poszczególnych gospodarstw. Informacje uzyskane w drodze odbywanych na miejscu wizytacji uszeregowane zostały w porządku topograficznym. *Il Catastico* spełniał jednocześnie rolę szczegółowego inwentarza wszystkich nieruchomości ziemskich stanowiących własność kapituły z Monselice. Źródło to umożliwia prowadzenie badań nad formami użytkowania gruntów, a także otwiera możliwości w zakresie studiów demograficznych i prozopograficznych.

T. 2: *Il formulario vicentino-padovano di lettere vescovili (sec. XIV)*, a cura di Gilda M a n t o v a n i, Padova 1988, ss. XXXIV + 307

Formularz publikowany w ramach serii *Fonti* obejmuje ponad 300 dokumentów i listów powstałych w kancelarii biskupa Vicenzy, Altegrado Cattaneo, w latach 1306–1311. Zasużył się on w dziejach kościoła Vicenzy jako energiczny reformator, podejmujący próby przywrócenia dyscypliny wśród kleru i usprawnienia zarządu diecezją w okresie narastającego chaosu politycznego w pierwszych latach XIV w. Starania Altegrado Cattaneo zostały zaprzepaszczone w wyniku niekorzystnego splotu wydarzeń, które zmusiły go do opuszczenia własnej diecezji i przeniesienia siedziby kurii do Padwy, gdzie pozostał aż do śmierci. Pod koniec XIV w. wytworzona w wyniku działalności jego kancelarii dokumentacja posłużyła

Matteo da Valmonte, notariuszowi biskupa Padwy, do zredagowania obszernego formularza. Stanowi on zasadniczą część omawianej publikacji. Jego uzupełnienie stanowi formularz padewski z przełomu XIII i XIV w. (1299–1319), obejmujący 25 listów miejscowych biskupów.

Formularz vicentyński gromadzi przykłady typowych aktów powstałych w wyniku działalności urzędu biskupiego. Najobszerniejszą ich grupę stanowią materiały wytworzone w toku spraw sądowych rozstrzyganych w kurii, dotyczących zarówno duchownych, jak i świeckich (głównie z zakresu prawa małżeńskiego). Różne formy pozwów, kontumacie, sentencje wyroków, apelacje oraz akty związane z egzekucją wyroków stanowią źródło do badania procedur procesowych stosowanych w kurii biskupiej u progu XIV w. Z wypełnianiem funkcji administracyjnych i pasterskich wiążą się formuły dotyczące obsady stanowisk kościelnych, poprawy obyczajów kleru i wiernych, wzory dyspens, odpustów i ekskomunik. Do tej grupy należą także mandaty kierowane do przedstawicieli biskupa w terenie, m.in. w sprawie kontroli zarządu parafii. Niemniej interesujące, choć słabiej reprezentowane, są materiały związane z działalnością ustawodawczą biskupa — listy synodalne, aprobaty statutów kapitulnych, instrukcje wizytacyjne. Formularz zawiera bogaty zbiór źródeł dotyczących organizacji i eksploatacji majątku należącego do mensy biskupiej (akty kupna–sprzedaży, darowizny, inwestytury wasali, sekwestracje) oraz poboru dziesięcin.

Poszczególne pozycje formularza zostały z reguły przejęte w całości z rzeczywistych dokumentów Altegrado Cattaneo. Obok nich występują jednak również wzory eschatokołów, protokołów oraz formuły dyspozycji. Redaktor przyjął układ rzeczowy treści, oparty na „słowie–kluczu” i kolejności alfabetycznej poszczególnych sekcji.

T. 3: *I documenti del comune di Bassano dal 1259 al 1295*, a cura di Franco Scarmoncina, presentazione di Gina Fasoli, Padova 1989, ss. L + 561 + VIII tab.

Tom trzeci *Fonti* przynosi publikację dokumentacji aktowej z Archiwum Miejskiego Bassano — niewielkiej komuny miejskiej położonej na północ od Vicenzy i Padwy (dzisiejsze Bassano del Grappa). Edycja obejmuje okres od 1259 (koniec rządów Ezzelino III da Romano i wydanie pierwszego zbioru statutów miejskich) do 1295 r. (redakcja nowych statutów). W początkach lat sześćdziesiątych XIII w. Bassano uwolniło się od dominacji przeżywającej kryzys Vicenzy i przeszło pod protektorat Padwy. Ówczesne dzieje komuny zdominowała bezskuteczna walka o utrzymanie niezależności wobec coraz bardziej ekspansywnej polityki władz padewskich. Mimo podejmowanych w ciągu trzech dziesięcioleci starań, Bassano nie uzyskało korzystnego statusu miasta sprzymierzonego, nie otrzymało również gwarancji prawnych, pozwalających zachować szeroką autonomię polityczną. W latach dziewięćdziesiątych Padwa zmusiła władze Bassano do uznania swej pełnej zwierzchności administracyjnej i fiskalnej. Oznaczało to ostateczne przekreślenie niepodległościowych ambicji miasta, które od tej pory nie prowadziło już faktycznie samodzielnej polityki zewnętrznej.

Dokumentacja opublikowana przez F. Scarmoncina dotyczy głównych dziedzin życia tej niewielkiej, ale znaczącej gospodarczo i demograficznie komuny miejskiej w okresie przełomowym dla jej dalszych dziejów. Zbiór obejmuje przede wszystkim źródła związane z administracją miejską (pełnomocnictwa sądowe, akty kupna–sprzedaży, dzierżawy gruntów miejskich, pożyczki, darowizny, rejestry czynszów, tabele ceł i podatków, pokwitowania celne, patenty kupieckie) oraz ze stosunkami politycznymi i dyplomatycznymi miasta (układy między władzami Bassano i innych komun, przede wszystkim z Vicenzą i Padwą, korespondencja dyplomatyczna, dokumenty związane z funkcjonowaniem urzędu podesty, instrukcje poselskie, akta procesów między obywatelami Bassano i cudzoziemcami, fragmenty postanowień i statutów Padwy dotyczących Bassano). Charakter stosunków między Bassano i Padwą ilustrują akta procesów o prawa do poboru podatków i ceł, o rewindykację bezprawnie zajętych towarów oraz o utrzymanie padewskich załóg wojskowych na obszarze podległym jurysdykcji Bassano, a także dokumenty dotyczące sporów kompetencyjnych między sądami i magistraturami obu miast. Źródła te dostarczają wiadomości o formowaniu się padewskiego władztwa terytorialnego na obszarze Veneto i metod sprawowania władzy nad podległymi miastami.

Prezentowana publikacja stanowi kontynuację systematycznej edycji dokumentacji z Archiwum Bassano, zapoczątkowanej w 1986 r. wydaniem materiałów z lat 1211–1259 (F. Scarmoncina, *Comune e debito pubblico a Bassano nell'età ezzeliniana*, Bassano 1986). W przygotowaniu jest również tom obejmujący archiwalia z lat 1295–1389. Uzupełnienie serii stanowi wydanie statutów miejskich, dokonane przez G. Fasoli (*Gli statuti del comune di Bassano dell'anno 1259 e dell'anno 1295*, Venezia 1940).

T. 4: *Le carte dei lebbrosi di Verona tra XII e XIII secolo*, a cura di Annamaria Saccomani, introduzione di Giuseppe De Sandre Gasparini, Padova 1989, ss. XL + 207 + 6 tab.

Omawiany zespół dokumentów wiąże się z działalnością leprozorium Św. Krzyża pod Weroną. Zostało ono założone w trzecim dziesięcioleciu XII w. w związku z szybko zwiększającą się liczbą zakażeń i narastającym strachem przed kontaktami z chorymi. Inicjatorem budowy szpitala i kościoła Św. Krzyża był prawdopodobnie biskup Werony, Bernard (1122–1135). Jego działania poparły władze miejskie, świadome konieczności rozwiązania problemu odrzuconych przez rodziny i pozbawionych środków do życia trędowatych, których niekontrolowane skupiska stanowiły źródło rozprzestrzeniania się choroby.

Szpital dla trędowatych Św. Krzyża był pierwszą w Weronie (i jedną z pierwszych we Włoszech) instytucją stworzoną w celu odizolowania i nadzorowania chorych ze wszystkich warstw społecznych miasta i *contado*, zapewniającą im jednocześnie utrzymanie oraz opiekę medyczną i duszpasterską. Organizacja leprozorium oparta była na zasadach zbliżonych do

zakonnych. Chorzy i ich opiekunowie (duchowni i przystępujący do konfraterni świeccy), określani jako *fratres et sorores*, podlegali surowemu regulaminowi. Narzucał im on szereg ograniczeń dotyczących przede wszystkim swobody poruszania, kontaktów z osobami z zewnątrz, żywienia i stosunków seksualnych. Szpital podporządkowany był władzy biskupa, posiadał jednak własnych administratorów (*rectores*), reprezentujących interesy tej instytucji przed władzami miasta i sprawujących kontrolę nad życiem całej wspólnoty. Ich kompetencje znane są między innymi dzięki zachowanym rozporządzeniom biskupim (opublikowanym przez De Sandre Gasparini), regulującym tryb ich wybierania i zakres obowiązków. W przeciwieństwie do innych leprozoriów (na początku XIII w. pod Weroną było ich co najmniej siedem), „trędowaci od Św. Krzyża” pozbawieni byli wpływu na decyzje zarządców, co często prowadziło do konfliktów i powtarzających się żądań utworzenia samorządu (część z tych sporów znalazła odzwierciedlenie w omawianych źródłach).

W prezentowanym tomie znalazło się 78 dokumentów, obejmujących okres od założenia leprozorium (pierwsza wzmianka 1136 r.) do jego likwidacji w 1225 r., gdy z woli biskupa i podesty Werony chorzy zostali przeniesieni do większego i bardziej oddalonego od miasta szpitala S. Giacomo alla Tomba. W większości są to akty prywatne (kupna–sprzedaży, testamenty, kontrakty dzierżawne, zamiany, donacje, dokumenty związane z przyjmowaniem nowych chorych) oraz dokumentacja dotycząca administracji leprozorium (akt konsekracji kościoła Św. Krzyża, akta procesowe i sentencje wyroków w sprawach dotyczących szpitala, zarządzenia organizacyjne biskupów, postanowienia władz miejskich, dokumenty związane z zarządaniem dóbr stanowiących uposażenie szpitala).

T. 5: Battista Pagliarini *Cronicae*, ed. James S. Grubb, Padova 1990, ss. XXXV + 430 + VIII tab.

Autor omawianych *Kronik* miasta Vicenzy, Battista Pagliarini, pochodził z wywodzącej się z Wenecji rodziny vicentyńskich notariuszy. Przynajmniej przyszedł na świat między 1415 a 1430 r., ale o jego życiu wiadomo niewiele. Z pewnością obracał się w kręgu elity intelektualnej miasta, nie ma jednak śladów jego pobytu w innych ośrodkach kulturalnych Włoch. Pisma Pagliariniego zdradzają znajomość humanistycznej historiografii i kanonu autorów klasycznych, jednak jako pisarza nie cechowała go ani oryginalność, ani wysoki poziom literacki.

Cronicae, należące do rozpowszechnionego we Włoszech gatunku kronik miejskich, powstały w latach 1487–1490 do 1497–1498 i zadedykowane zostały były grupie rządzących miastem patrycjuszowskich rodzin. Obejmują, obok typowej w swej formie historii miasta od legendarnych początków do 1404 r. (roku aneksji Vicenzy przez Wenecję), dzieje 12 największych rodów vicentyńskich. Dzieło to wykazuje wyraźne cechy apologii miasta i jego elity politycznej. Pochwale dokonani minionych pokoleń towarzyszy jednak czytelne przesłanie ideologiczne — przeciwstawienie ery minionej świetności okresowi klęsk i niewoli, będącemu konsekwencją upadku dawnych cnót oraz wewnętrznych sporów, wykorzystanych przez wroga miastu obce siły. Autor, nawołując rządząca miastem oligarchię do odrodzenia moralnego, świadom był jednocześnie złożoności aktualnej sytuacji miasta. Akcentował konieczność ochrony resztek niezależności poprzez zachowanie lojalności wobec Wenecji (z tego też powodu skrupulatnie pomijał wszelkie fakty mogące ukazać Republikę w złym świetle).

Przy pracy nad *Kronikami* Pagliarini łączył wiele form literackich, zapożyczonych zarówno z tradycji antycznej, jak i z czasów mu bliższych, co prowadziło do wytworzenia się specyficznej mieszaniny form i stylów. W kolejnych księgach występują kolejno: wzorowana na Pliniuszu topografia, petrarkowski typ historii–biografii wielkich ludzi (*de viris illustribus*), przejęta od Giovanniego da Nono tzw. kolektywna biografia, obejmująca dzieje największych żyjących i wymarłych rodów oraz listy genealogiczne i opisy zjawisk przyrodniczych. Na tle ówczesnej historiografii oryginalnością wyróżniają się jedynie rozdziały poświęcone prozopografii rodzin Vicenzy.

Pagliarini odwoływał się do źródeł i nieobca mu była nowoczesna metoda krytycznego ich badania (odrzucał np. niemożliwe do zweryfikowania legendy), jednak nie potrafił jej konsekwentnie wykorzystać. Jego zamiłowanie do kolekcjonerstwa skłaniało go do zamieszczania w *Kronikach* możliwie wielu przekazów, przy równoczesnym ignorowaniu sprzeczności między nimi i zaniedbywaniu spójności narracji. Jego stosunek do wydarzeń i postaci historycznych zmieniał się w zależności od orientacji źródła, z którego korzystał. Wiarygodność *Kronik* jako źródła do badania dziejów Vicenzy jest zatem często wątpliwa. Ich wartość polega przede wszystkim na nagromadzeniu ogromnej ilości różnych materiałów źródłowych, które Pagliarini skrupulatnie zbierał podczas poszukiwań prowadzonych w urzędowych archiwach miejskich i zbiorach prywatnych, a także zdobył dzięki zainteresowaniu archeologią i epigrafiką. Wiele spośród cytowanych przez niego źródeł znane jest tylko z tej relacji (dotyczy to przede wszystkim dokumentów z rozproszonych lub zniszczonych archiwów prywatnych).

T. 6: *I 'Monumenta reliquiarum' di S. Corona di Vicenza*, a cura di Francesca Lomastro Tognato, introduzione all'Ufficio ritmico Giulio Cattin, Padova 1992, ss. LXXI + 180 + 8 tab.

Monumenta reliquiarum jest ogólnym określeniem kodeksu zawierającego pisma związane z kultem relikwii Korony Cierniowej (Santa Spina), przechowywanych w dominikańskim kościele pod tym wezwaniem w Vicenzy. Relikwie Korony Cierniowej odgrywały poważną rolę w życiu duchowym Vicenzy od lat sześćdziesiątych XIII w., gdy za sprawą biskupa Bartolomeo da Breganze zostały przeniesione z Paryża do nowo założonego klasztoru dominikanów. Ich kult, który pierwotnie miał stać się głównym narzędziem w walce z popularnymi na tym terenie naukami katarów, z czasem zyskał status oficjalnego kultu miasta.

Monumenta zostały zredagowane na przełomie XIV i XV w. (początek 1376, *terminus ante quem* 1430). Zasadniczą część dzieła stanowi *Tractatus de Translatione et Festo Coronae*, w którym znalazły się historia translacji, katalog cudów związanych ze Świętą Koroną oraz *instrumenta ad probandum reliquias*. *Tractatus*, wbrew temu, co mogłyby sugerować jego

treść i układ, odbiega od typowych zabytków hagiograficznych tego okresu. W opisie translacji relikwii autor skupił się na przedstawieniu „historii”, na którą złożyły się udokumentowane, powiązane ze sobą fakty, wykazał się przy tym znajomością nowych metod historiograficznych — nie tylko relacjonował przebieg wydarzeń, ale także badał je i uzupełniał, przede wszystkim poprzez włączenie do tekstu informacji uzyskanych w drodze kwerendy archiwalnej. Z opisem translacji ściśle wiąże się *Żywot biskupa Bartolomeo da Breganze*, spisany zapewne w związku z podjętymi przez dominikanów vicentyńskich staraniami o kanonizację ich protektora. Do *Monumenta* dołączone zostały kopie dokumentów fundacyjnych i przywilejów klasztoru związanych z posiadaniem relikwii.

Odrębną część stanowią rozdziały poświęcone liturgii oraz oficjum rytmiczne i cykl pieśni wraz z notacją muzyczną (zostały one wyłączone z edycji ciągłej i omówione w artykule wstępnym). Do *Monumenta* należy także cykl kazań zorganizowany wokół tematu Korony Cierniowej, nie odbiegający w swej formie od standardowych podręczników kaznodziejskich tego okresu. Wyjątek wśród nich stanowią jedynie kazania przypisywane Bartolomeo da Breganze.

T. 7: Bartolomeo da Breganze O. P., I *‘Sermones de Beata Virgine’ (1266)*, introduzione ed edizione critica di Laura Gaffuri, Padova 1993, ss. CLXXXVIII + 882 + 6 tab.

Wśród włoskiej literatury kaznodziejskiej prezentowany zbiór kazań stanowi pierwszy przykład korpusu homiletycznego zorganizowanego wokół liturgii maryjnej. Wyszedł on spod pióra jednej z ciekawszych osobowości życia politycznego Włoch 1 poł. XIII w., dominikanina Bartolomeo da Breganze, wieloletniego współpracownika Innocentego IV w jego staraniach o pomoc dla zagrożonego Królestwa Jerozolimskiego. W swej długiej karierze Bartolomeo zetknął się z największymi postaciami ówczesnej Europy. Jako biskup cypryjskiego Limassol towarzyszył Ludwikowi IX w jego nieudanej wyprawie do Palestyny, posłował do Anglii w sprawie starożytności Plantageneta o koronę sycylijską i reformy kościelnej. Obdarzony przez papieża godnością biskupa Vicenzy, przyczynił się w największym stopniu do odbudowy tamtejszych struktur kościelnych, zdezorientowanych w okresie rządów Ezzelino III da Romano i energicznie zwalczał szerzącą się w północnych Włoszech herezję katarską.

Sermones, dzieło dedykowane Klemensowi VI, powstały w późnym okresie życia Bartolomeo (lata sześćdziesiąte XIII w.), gdy jego aktywność polityczna osłabła w związku z utratą przez Vicencę niezależności na rzecz Padwy. Przeznaczone były dla konwentu dominikańskiego, który biskup sprowadził do miasta i otaczał szczególną opieką. Wraz z nieopublikowanym dotąd zbiorem *Sermones in festis Iesu Christi* składały się na wzajemnie uzupełniający się cykl homiletyczny, objęty wspólnym tytułem *Cronica sermonalis*.

Zarówno układ, jak i treść *Sermones* odbiegają od typowych podręczników głoszenia kazań. Składają się na nie cztery cykle maryjne, uporządkowane według schematu chronologicznego, a nie przyjmowanego zazwyczaj układu liturgicznego. Kazania, zasadniczo odpowiadające schematowi *sermo modernus* znanych z *Artes praedicandi*, tworzą ściśle powiązaną całość, wzbogaconą o rozważania teologiczne w formie krótkich traktatów. Dzięki częściowemu zachowaniu tradycyjnej formy zbiorów kazań mogły być one przeznaczone zarówno do doskonalenia sztuki kaznodziejskiej, jak i wykorzystywane w samodzielnych studiach teologicznych.

Wydanie przygotowano nadzwyczaj starannie. Wprowadzenie do edycji zostało rozbudowane do samodzielnego studium, poświęconego życiu i działalności Bartolomeo da Breganze oraz krytycznej analizie publikowanych kazań.

T. 8: *Le carte di San Colombano di Bardolino (1134–1205)*, a cura di Andrea Piazzetta, Padova 1994, ss. LXII + 231 + 6 tab.

W omawianym tomie zebrane zostały dokumenty dotyczące organizacji i administracji dóbr opactwa św. Kolumbana w Bobbio, położonych w Bardolino nad jeziorem Garda. Był to jedyny zwarty kompleks majątkowy klasztoru usytuowany poza rejonem Apeninów Liguryjskich. Dobra te, pozostające w posiadaniu opactwa od IX w., nabrały szczególnego znaczenia w wieku XII, gdy w wyniku zaostrzającego się konfliktu z biskupem Bobbio, klasztor utracił kontrolę nad częścią majątków położonych w bezpośrednim jego sąsiedztwie. Kolejni opaci podejmowali wówczas działania zmierzające do intensyfikacji eksploatacji ziem należących do odległej *curtis de Garda*.

Potwierdzeniem szczególnej roli, jaką włości w Bardolino odgrywały w XII w. w gospodarce klasztoru bobbijskiego jest liczący blisko 100 pozycji zespół, obejmujący dokumentację gospodarczą o zróżnicowanym charakterze. Największą grupę stanowią kontrakty dzierżawne, spisywane w miarę zastępowania dotychczasowych zwyczajowych zobowiązań chłopskich stałymi świadczeniami pieniężnymi. Licznie reprezentowane są akty kupna–sprzedaży, zamian i rezygnacji oraz listy zastawne związane z operacjami finansowymi przeprowadzanymi przez mnichów zarządzających majątkiem. Świadectwem walki klasztoru o utrzymanie całości dóbr przeciwko ekspansywnym komunom miejskim oraz świeckim i duchownym właścicielom ziemskim są między innymi *iudicata* i *praecepta* dotyczące sporów o status prawny gruntów lub rewindykację zaległych świadczeń. W tomie znalazły się również pojedyncze testamenty, komendacje oraz rejestry dziesięcine.

Dokumenty wydane przez A. Piazzettę stanowią cenne uzupełnienie opublikowanego w 1918 r. przez C. Cipollę *Codice diplomatico di San Colombano di Bobbio*, fundamentalnego źródła nie tylko do dziejów klasztoru, ale także do badań nad historią społeczno–gospodarczą północnych Włoch. Wydawca zebrał w omawianym tomie materiały dotychczas niepublikowane lub też rozproszone w różnych wydawnictwach źródłowych. W aneksie do swej pracy zamieścił również wiele dokumentów bobbijskich nie związanych bezpośrednio z Bardolino, a nie włączonych do kodeksu dyplomatycznego wydawnego przez C. Cipollę.

T. 9: *I documenti del processo di Oderzo del 1285*, a cura di Dario Canzian, nota giuridica di Isidoro Soffietti, Padova 1995, ss. LIII + 247 + 4 tab.

Prezentowany zespół źródeł obejmuje dokumentację aktową powstałą w związku z procesem o prawa do zamku w Oderzo i podlegającego mu okręgu, toczącym się między przedstawicielami rodu da Camino, Tolbertem i Biagninem a komuną Treviso. Ród da Camino wszedł w posiadanie Oderzo w 1211 r., aby już 30 lat później utracić go w złożonej sytuacji politycznej na rzecz rodu da Romano. Po śmierci Ezzelino III da Romano w 1259 r., na podstawie przywileju papieskiego Oderzo przeszło pod władzę miasta Treviso, z pominięciem praw rodu da Camino. Da Camino podjęli próbę odzyskania zamku, cennego z punktu widzenia kontroli ważnych szlaków handlowych, w latach osiemdziesiątych XIII w., kiedy przedstawiciel tego rodu, Gerard, sięgnął po najwyższą władzę w mieście, tworząc w Treviso signorię. Zapewne z jego inicjatywy doszło w 1285 r. do rozpoczęcia procesu arbitrażowego, mającego doprowadzić do ostatecznego rozstrzygnięcia zadawnionego sporu.

Zachowane w opracowanym przez D. Canziana manuskrypcie akta powstałe w toku tegoż procesu ilustrują przebieg czynności sądowych niemalże dzień po dniu, od momentu wniesienia skargi. Zachowały się m.in. świadectwa powołania zastępców procesowych stron, wyznaczenia sędziów i ich zaprzysiężenia, wnioski o rozpatrzenie sprawy (*petitio*) przedstawione przez prawnych reprezentantów da Camino. Najobszerniejszą grupę stanowią akta związane z postępowaniem dowodowym: rejestry przedłożonych tytułów prawnych do Oderzo (*positiones*), ilustrujące zmienne losy zamku od 1211 r., oraz przysięgi stron (*iusiuranda iudicialia*) i akta przesłuchań świadków, prowadzonych według ustalonego kwestionariusza (*capitula*). Niestety, nie zachowała się sentencja wyroku wydanego przez kolegium arbitrow pod przewodnictwem biskupa Cenedy. Dzięki swej kompletności akta procesu o Oderzo stanowią interesujące źródło do historii prawa, a w szczególności procedury procesowej stosowanej w sprawach rozstrzyganych polubownie.

T. 10: *Il 'Liber feudorum' di S. Zeno di Verona (XIII sec.)*, a cura di Franco Scartozzoni, saggi introduttivi di Gian Maria Varanini, Padova 1996, ss. CVII + 250 + 2 tab.

Omawiany *Liber feudorum* obejmuje 102 oświadczenia (*manifestationes*) wasali opactwa S. Zeno w Weronie wraz z opisem lenn z lat 1213–1224. Okoliczności powstania tego źródła związane są z kryzysem, jaki dotknął tę fundację w XIII w. Wzmocnienie pozycji części rodzin werońskich, należących do grona wasali klasztoru, doprowadziło do rozluźnienia więzi łączących je z suwerenem i narastania zjawiska bezprawnych alienacji dóbr lennych. Równocześnie majątki klasztorne stały się przedmiotem rywalizacji między wzrastającą w siłę i znaczenie arystokracją ziemską a coraz bardziej ekspansywną komuną miejską. W okresie rządów opata Ripranda, ok. 1213–1217 r. zapoczątkowana została akcja mająca na celu odnowienie więzów wasalnych łączących z klasztorem użytkowników jego dóbr, kontynuowana również przez jego następcę, opata Alberta (ok. 1224). Wówczas też powstały dokumenty składające się na omawiany *Liber feudorum*. Część z nich (51) przetrwała do dnia dzisiejszego w Archiwum Miejskim Werony w pierwotnej, trzynastowiecznej formie.

W zmienionej sytuacji politycznej po śmierci tyrauna Werony, Ezzelino III da Romano, podupadły klasztor przeszedł pod bezpośrednią opiekę miasta, tracąc bezpowrotnie niezależność. Władze komuny podjęły działania zmierzające do uporządkowania spraw majątkowych opactwa i reorganizacji należących do niego włości. W 1268 r. zarząd dóbr klasztornych oddany został w ręce dwu urzędników świeckich, przed którymi postawiono zadanie zebrania i uporządkowania niezbędnej dokumentacji. Zgromadzone w wyniku ich pracy tytuły własności gruntów i inne świadectwa prawne miały umożliwić podjęcie skutecznej akcji rewindykacyjnej. Urzędnicy ci dokonali w ciągu kilku lat wizytacji poszczególnych kompleksów majątkowych, w rezultacie których powstały szczegółowe rejestry dochodów, wykorzystane później przy redagowaniu *liber feudorum*. Systematycznym opracowaniem zachowanych aktów prawnych związanych z zarządem dóbr klasztornych zajął się dopiero w dziesięć lat później, w okresie przełomu politycznego związanego z przejęciem władzy w Weronie przez Scaligerów (1277–1278), działający z ramienia miasta notariusz publiczny Gilberto Trento.

Zebrał on między innymi trzynastowieczne *manifestationes* wasali klasztoru zachowane w jego archiwum, których uwierzytelnione kopie złożyły się na *Liber feudorum* (w zbiorze znalazły się również dwa upoważnienia dla prawnych reprezentantów wasali, powołanych w celu złożenia w ich imieniu oświadczeń). Wszystkie zredagowane zostały według jednolitego formularza: zawierają obok imienia wasala kopię jego oświadczenia, obejmującą szczegółowy opis lenna oraz związanych z nim służebności. W kilku przypadkach wymienione są również uprawnienia lenników w stosunku do poddanej ludności (*districtio, honor*).

Liber feudorum dostarcza przede wszystkim informacji na temat związków między klasztorem a rodzinami werońskimi oraz struktury dóbr klasztoru w okresie kryzysu XIII w.

T. 11: *Il 'Liber' di S. Agata di Padova (1304)*, a cura di Giannino Carraro, nota di diplomatica di Gian Giacomo Fissore, Padova 1997, ss. LXXXV + 538 + 6 tab.

Prezentowana *Księga* powstała na początku XIV w. w ramach podjętej z inicjatywy władz Padwy akcji rewindykacji i reorganizacji dóbr benedyktyńskiego klasztoru św. Agaty, od 1302 r. pozostającego pod opieką miasta. W rezultacie poszukiwań archiwalnych, prowadzonych przez miejskich notariuszy i prac specjalnej komisji dokonującej rewizji dóbr należących do klasztoru, sporządzona została księga, zawierająca tytuły prawne do poszczególnych kompleksów majątkowych wraz z ich szczegółowym opisem. Chronologicznie *Księga* obejmuje okres od 1224 r., a więc od chwili, gdy źródła po

raz pierwszy wspominają o istnieniu klasztoru i pozwala na precyzyjne odtworzenie struktury należących do niego dóbr oraz dokonujących się w ciągu wieku przemian.

Od typowej „księgi praw” (*liber iurium*), gromadzącej kopie najcenniejszych dokumentów zachowanych w archiwach i służącej m.in. jako środek dowodowy w przypadku spraw o prawa własności, odróżnia ją kilka cech. Zebrana dokumentacja została w nim pogrupowana w bloki dotyczące poszczególnych kompleksów majątkowych, obejmujące: 1) uwierzytelnione kopie tytułów prawnych do dóbr w układzie chronologicznym, 2) opis poszczególnych majątków, uaktualniony na podstawie przeprowadzonej na miejscu inwentaryzacji, 3) wykaz wpływów z ziem i dóbr oddanych w dzierżawę, 4) ewentualny komentarz, zawierający dodatkowe informacje uzyskane na podstawie krytycznego badania innych, nie załączonych dokumentów. *Księga* zaopatrzona została we wszelkie gwarancje autentyczności wymagane przez prawo Padwy do nadania jej cech instrumentu wiary publicznej (*fides plenaria*).

Szczególne cechy tego źródła wiążą się z zastosowaniem przy jego redakcji technik typowych dla kancelarii miejskich. Waler utylitarny przeważa w nim nad typowym dla kopiarzy kościelnych dążeniem do zmanifestowania własnej pozycji i bogactwa przez chaotyczne gromadzenie wszelkich dostępnych dokumentów. *Księga* zawiera materiał wyselekcjonowany i uporządkowany zgodnie z jednolitym schematem i stanowi interesujące źródło nie tylko do badania struktury gruntów, ale także technik kancelaryjnych stosowanych przez notariuszy miejskich przy opracowywaniu tego typu rejestrów.

T. 12: *Gli „Acta Comunitatis Tarvisii” del sec. XIII*, a cura di Alfredo Michielin, con una nota introduttiva di Gian Maria Varanini, Roma 1998, ss. XC + 1176 + 16 tab.

Omawiany tom przynosi edycję fragmentów trzynastowiecznych akt miejskich Treviso, zebranych w XVIII w. przez V. Scotiego w kolekcję określaną jako *Acta Comunitatis Tarvisii*.

Zamiarem V. Scotiego było przede wszystkim zgromadzenie materiałów niezbędnych do realizacji projektu spisania historii Treviso. Podczas kwerendy w zaniedbanym archiwum miejskim natrafił on na szereg luźnych akt i poszytów (*quaterni*), pochodzących z XIII i XIV w., które połączył w tomy w celu zabezpieczenia ich przed zagubieniem lub zniszczeniem. Nie stosował przy tym jednolitej metody porządkowania zbioru, dlatego też w *Acti* znalazły się akta o bardzo różnym charakterze i proveniencji. Jedynym kryterium selekcji archiwaliów włączanych do kolekcji był ich związek z życiem publicznym komuny, niekiedy bardzo luźny (jak w przypadku protokołów notarialnych dotyczących spraw prywatnych). V. Scoti zebrał je w dwu woluminach: omawiana publikacja zawiera pierwszy z nich, Wydawcy zapowiedzieli także edycję pozostającej części.

Publikowany przez A. Michielina zbiór obejmuje głównie akta wytworzone w latach 1191–1298, a więc należące do grupy najstarszych archiwaliów pochodzących z kancelarii miejskiej Treviso. Dominującą grupę stanowi wśród nich dokumentacja dotycząca obrotu i zarządu nieruchomościami miejskimi i, szerzej, finansów miejskich. Są to fragmenty ksiąg nabytków i praw, akty kupna–sprzedaży, zamiany, rezygnacje, kontrakty dzierżawne, akty inwestytury lenników oraz akta związane z zobowiązaniami finansowymi komuny (spłata długów miejskich, pokwitowania odbioru sum wpłacanych przez miasto na poczet różnych należności).

Mimo wstrząsów politycznych i kryzysów gospodarczych XIII w. jest okresem rozwoju i konsolidacji wewnętrznej organizacji komuny. Ewolucji tej towarzyszył rozwój kancelarii miejskiej i notariatu, a więc także narastanie i różnicowanie się produkcji dokumentowej wytwarzanej przez poszczególne magistratury, wprowadzenie nowych technik kancelaryjnych. Przemiany te znalazły odzwierciedlenie w materiałach publikowanych w *Acti*.

V. Scoti włączył również do swego zbioru cztery protokoły notariuszy miejskich, sporządzone prawdopodobnie do użytku prywatnego. Obejmują one rejestry czynności prawnych dokonywanych przez osoby prywatne — akty kupna–sprzedaży, dzierżawy, rezygnacje, testamenty, umowy ślubne, podziały spadkowe. Protokoły te stanowią cenne źródło do badania rozwoju notariatu trewiżańskiego w XIII w. Z punktu widzenia spraw publicznych interesujące są dokumenty dotyczące interwencji władz komuny w dysponowanie największymi kompleksami dóbr prywatnych: nadzór nad realizacją testamentów, kuratela nad nieletnimi spadkobiercami etc. Pozwala to na prześledzenie realizacji polityki wzmocnienia kontroli nad obszarem *contado* i ograniczania autonomii wielkich właścicieli ziemskich.

Godna uwagi jest metoda wydawnicza zastosowana przez A. Michielina przy publikacji omawianych miscellaneów. Zróżnicowanie formalne i chronologiczne poszczególnych grup akt i w niektórych wypadkach brak jasnych wskazówek co do ich proveniencji i przeznaczenia, skłoniło wydawcę do rozszerzenia badań archiwalnych na wszystkie zachowane w Archiwum Miejskim Treviso lub tylko wzmiankowane zespoły z XIII w. w celu ustalenia wzajemnych powiązań. Tom podzielony został na 12 sekcji odpowiadających poszczególnym samodzielnym poszytom lub ich grupom, każda poprzedzona została własnym wstępem, w którym omówiono pochodzenie, przypuszczalne dzieje powstania źródła, stan zachowania i kryteria wydania danej grupy akt. Dla ułatwienia korzystania z publikowanych źródeł wydawca zaopatrzył tom w rozbudowany aparat: tablice chronologiczne dokumentów, indeksy osobowy i geograficzny oraz podzielony na dwie części indeks rzeczowy (urzędy i instytucje miejskie oraz inne hasła). Dołączono również 16 czarno–białych tablic, prezentujących przykłady pisma każdej z sekcji składającej się na prezentowany zbiór. Omawiane wydanie można przedstawić jako przykład dobrej i przemyślanej roboty edytorskiej i godny naśladowania wzór opracowywania tak trudnego typu źródeł, jakim są wszelkie miscellanea.

T. 13: *Le carte del Capitolo della Cattedrale di Verona*, t. 1 (1101–1151), a cura di Emanuela Lanza, saggi introduttivi di Andrea Castagnetti e Ezio Barbieri, Roma 1998, ss. LX + 320 + 4 tab.

Omawiany tom zawiera wydanie dwunastowiecznych dokumentów z Archiwum kapituły katedry NMP w Weronie. Obejmuje dyplomy z lat 1101–1151 i stanowi pierwszą część planowanego cyklu. W Archiwum znajduje się obecnie ponad 10 tys. dokumentów pergaminowych, z których najstarsze datowane są na pierwsze lata VIII w. Zbiór ten należy do najbardziej interesujących wśród północnowłoskich zespołów archiwalnych wytworzonych przez instytucje kościelne. Część, głównie najstarszych dokumentów ze zbiorów archiwum, została opublikowana przez V. Fainellego w *Codice diplomatico veronese*, t. 1–2, Venezia 1940–1963.

Swój rozkwit materialny i duchowy kapituła werońska zawdzięczała działalności kilku wybitnych osobowości pierwszej połowy XII w., przede wszystkim Tebalda, archiprezbitera, a następnie biskupa Werony. Jego aktywność w zakresie rewindykacji dóbr kapitulnych i poprawy ich organizacji zaowocowała wydaniem dziesiątków dokumentów, ilustrujących powiązania łączące kapitułę werońską z życiem politycznym i gospodarczym miasta. Stanowią one zasadniczą część aktów publikowanych w omawianym tomie. Najliczniej reprezentowane są archiwalia związane z organizacją i zarządzeniem kapituły werońskiej — akty kupna–sprzedaży, donacje, lokacje, testamenty i akty inwestytury lenników kapituły oraz różnego typu kontrakty dzierżawne (w tym nowe formy, tzw. *investiturae ad fictum*, które zastąpiły tradycyjne *libella*), inwentarze itp.

Do szczególnie interesujących należą akta powstałe w toku procesów o prawa własności do gruntów lub rewindykację uprawnień zwierzchnich i jurysdykcji nad ludnością zależną, w tym związane z wieloletnimi sporami między biskupem Werony i kanonikami o bezprawne dysponowanie majątkiem kapitulnym. Dostarczają one informacji na temat roli, jaką zgromadzenie kanoników, złożone przecież w wielkiej części z przedstawicieli najuboższych rodów z Werony i okolic, odgrywało w rywalizacji o wpływy i władzę w mieście. Stosunki między kapitułą i jej wasalami ilustrują dokumenty związane z obradami zgromadzenia wasali (*curia vassalorum*), dotyczące regulacji wzajemnych zobowiązań.

Pod względem edytorskim *Le carte* opracowane zostały starannie. Edycja poprzedzona została trzyczęściowym wstępem, w którym znalazło się m.in. studium na temat dziejów kapituły autorstwa A. Castagnettiego, jednego z najwybitniejszych badaczy dziejów Werony.

Aneta Pieniądz-Skrzypczak
(Warszawa)